

ISTAK MAZMUNIDAGI LISONIY BIRLIKLARNING KONSEPTUAL XUSUSIYATLARI

Xoliqulova Shoxista,

30-umumta'lim maktabi o'qituvchisi Samarqand, O'zbekiston

E-mail: shohistaxoliqulova71@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilida istak mazmunli aktlari ifodalanishining kognitiv-pragmatik va kommunikativ xususiyatlari, uning voqelanishi so'zlovchining maqsadi bilan bog'liqligi asoslangan. Muloqot maqsadi turli nutqiy aktlarni yuzaga chiqaruvchisi sifatida lokutiv, illokutiv va perlokutiv bosqichlarda ko'rib chiqilgan va istak aktini yuzaga chiqaruvchilari tahlilga tortilgan. Istak konseptining o'zbek tilidagi o'ziga xos verbal vositalarini konseptual metod asosida tadqiq qilish istiqbollari asoslangan.

Kalit so'zlar: konsept, nutqiy akt, propozitsiya, lokutsiya, illokutsiya, perlokutsiya, pressuppozitsiya, verbal vositalar, muloqot maqsadi.

Ma'lumki, kishilar til vositasida o'zaro aloqaga kirishar ekanlar, unda qo'llanilgan til birliklari vositasida tilning munosabat ifodalash, ta'sir qilish kabi xususiyatlari namoyon bo'ladi. Kishilar til birliklaridan foydalanish bilan turli ruhiy holatlarni, quvonchu istaklari, orzu-umidlarini ifodalaydilar. Bu esa o'z navbatida tilda ma'lum istak mazmunidagi nutqiy ifodalarni - nutqiy aktlarni yuzaga keltiradi. Ana shunday nutqiy ifodalardan biri bo'lgan istak mazmunidagi aktlardir. Bunday ifodalar so'zlovchining adresatga ijobiy munosabati, undan minnatdorligi ifodasi sifatida yuzaga keladi. Istak konsepti o'zbek lingvistik bilimining eng muhim tushunchalaridan biri bo'lib, asosiy tilak, tabrik kabi nutqiy aktlarni o'z ichiga oladi.

O'zbek tili madaniyatida so'rashish, uzr so'rash, minnatdorlik bildirish, tabrik, muborakbod etish, xayrlashish, salomlashish, taziya bildirish, hamdardlik bildirish kabi ma'lum standart vaziyatlarda ijtimoiy guruh vakili sifatida tan olishini ifodalovchi istak aktlari mavjud. Ular sotsiativlar deb ham yuritiladi. [2] Ularga xos bo'lgan umumiy xususiyat – bu ifodalar semantik jihatdan o'zbek tili lingvomadaniyatida barqarorlashib, aksariyati nutqiy etiketga aylanib ijobiy istak mazmuni anglashiladi.

Istak kontsepti mazmunining o'ziga xosligi va uni lingvistik ifodalash usullari, albatta, istak bildirishning kognitiv asoslari va uning kontseptual xususiyatlari bilan belgilanadi. Bir tomondan, istak konsepti strukturasidagi mazmuniy o'zaro bog'liq lingvistik va nolingvistik vositalar qonuniyatlarini hamda turli lingvistik talqinlarni aniqlash va tushunish muhim ko'rinadi. Ikkinchidan, ushbu hodisaning kognitiv tabiati

va mentallika ko'ra o'ziga xos farq qiluvchi jihatlarini, istak mazmunidagi lisoniy birliklarni kontseptuallasuvi va tasniflanish mexanizmlarini ko'rsatishdan iborat bo'ladi. Shuni inobatga olish kerakki, til birliklari va kategoriyalari asosida singdirilgan mazmun nafaqat obyektiv voqelik haqidagi munosabatlarning o'zaro bog'liq jihatlarini, balki o'z ona tilida so'zlashuvchilarning ham o'ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi. Boshqa tomondan, V. Gumbolt tomonidan e'lon qilingan "borliq – til – inson" klassik uchligida birinchi o'ringa chiqadi: birinchidan til (shaxsi) olam manzarasining lisoniy tarjimoni, ikkinchidan til (shaxsi) me'moridir. Shuning uchun ham zamonaviy fan oldida o'zaro bog'liq murakkab konseptlarni o'rganishda inson omilining ahamiyati lisoniy tahlilning eng muhim sharti sifatida e'tirof etilishi bilan ajralib turishi bejiz emas. [3]

Ma'no bilan bog'liq holda, istak "subyektini biluvchi" deb tushunilgan lingvistik "men" ga murojaat qilmasdan, so'zlovchining gapning yaratuvchisi sifatidagi shaxsiga, ma'no tarjimoni sifatida qabul qiluvchining shaxsiyatiga murojaat qilishni anglatadi. Aytilganlarning ichida shaxsning xohish-istaklarini va ularning obyektivlashuvini tilda yetarli darajada ifodalab bo'lmaydi.

Aslida, har qanday muloqot jarayoni istak bilan boshlanadi: so'zlovchining ma'lumotni qabul qiluvchiga yetkazish istagi har qanday so'z uchun turtki bo'lib xizmat qiladi va aloqa harakatining asosini tashkil qiladi. Mohiyatan, istakni kommunikativ harakatning paydo bo'lishi va mavjud bo'lishining sharti sifatida ko'rib chiqish mumkin. Umuman olganda, muloqotda istak mazmuni ma'lum bir kommunikativ faoliyatda tegishli lingvistik dizayn(ko'rinish)ni oladi. So'zlovchi kimgadir biror narsa aytish istagini amalga oshiradi (kimdandir biror narsa haqida so'rash), rag'batlantirish orqali (kimnidir biror narsa qilishga undashni xohlaydi), lekin kerakli yoki optativ jumlar orqali (biror narsaga bo'lgan xohishini bildirishni xohlaydi). Boshqacha qilib aytganda, til shaxsining ma'lum bir ma'lumotni xabar, so'roq, buyruq yoki istak shaklida yetkazish istagi har qanday kommunikativ vaziyatning asosini tashkil etadi, axborot uchun turtki vazifasini bajaradi va muloqot jarayonining umumiy asosi bo'lib xizmat qiladi. Bunday gaplar so'zlovchining istak-xohishini ifodalashga xizmat qiladi. Til sathida o'zining alohida modeli mavjudligi va nutqda konnotativ ma'no ma'lum axborot berish bilan birga, so'zlovchining pragmatik istagi, xohishining ifodalanishiga ega bo'ladi: Masalan:

– *Agar hayot bo'lganida edi, kaftimda ko'tarib yurardim, – keyingi kunlarda Safol odamlar orasiga qo'shildi deguncha u gapni takrorlaydigan bo'lib qolgandi. Shunday derdi-da, mahzun, horg'in, yoshlangan ko'zlarini oyog'i tagiga tikkancha o'zicha g'o'ldirardi. – Lekin qo'ldan ketdi... Eh, agar u bo'lganda... "Kim biladi?". Sovuq va shubha yaltillagan nigohlar Safolning ko'zlariga qadaladi. Qariya og'ir bir "oh"*

tortib, qoracha, dag'al barmoqlarini qaltirayotgan boshiga qo'yadi va hasratlangancha qayta-qayta deydi: – Qaniydi, tirilib kelsa... (Abdulhamid Samad. Qaniydi.)

Istak gaplar so'zlovchining istagini ifodalaganligi uchun ham u kelgusida bo'lishi orzu qilinayotgan voqea-hodisa, belgi-xususiyat haqida axborot beradi. [1]

Shu bilan birga, istak tushunchasi gapning maxsus turi – optativ(istak)ning asosiy kontseptual mazmunini tashkil qiladi. Ularda tushuncha o'zining lingvistik ifodasini oladi: *“Topganing to'ylarga buyursin”* deya halol mehnat bilan topgan daromadlarini faqat yaxshi to'ylarga xizmat qilishini niyat qilinadi. *“Uvali-juvali bo'lg'in”, “serfarzand, serdavlat bolgin”, “o'zingdan ko'payib yurgin” va boshqalar.* Bu istak mazmunli lisoniy birliklarda o'zbek milliy madaniyatining eng asosiy jihatini ko'rish mumkin.

Istak mayl lingvistik kategoriyasining umumlashtirilgan mazmuni sifatida birinchi navbatda mos keladigan modal semantika, xohish-istak semantikasi bilan bog'liq. Istak bildirish subyektning keng ma'noda qandaydir harakatni amalga oshirishga bo'lgan ehtiyojining emotsional-ixtiyoriy ko'rinishi bo'lib, u muayyan vaziyatda u yoki bu lisoniy ifoda orqali namoyon bo'lishi bilan boshqalaridan farqlanadi. Istakni keng ma'noda muloqot uchun omil sifatida va optativlik kategoriyaning asosini tashkil etuvchi kontsept sifatida farqlash kerak.

Kommunikativ harakatning umumiy sharti sifatida istak til tizimidan tashqarida, shaxsning mantiqiy-psixologik jarayonlari doirasida joylashadi, lekin ayni paytda u lingvistik va tildan tashqari voqelik, dunyo o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'indir. O'zaro “Men” va “men emas” dunyosi.

Kognitiv-lingvistik tushuncha sifatida istakning semantik qobig'i kategoriyalashish jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, bizning ongimizda istak lingvistik-kontseptuallashuvning asosiy mazmuni - optativlikni tashkil qiladi. Anglashiladiki, birinchi navbatda, optativlikni o'ziga xos kategorial birlik sifatida ko'rib chiqish kerak, uning mazmun rejasi modal subyektning u yoki bu potentsial harakatga / holatga bo'lgan munosabati (universal kontseptual o'zgarmas / istalgan holat). Ushbu birlikni ifodalash rejasi sintaktik, morfologik, leksik, so'z yasaliş va prosodik vositalar majmuasi, shuningdek, optativ semantikani belgilovchi kontekst elementlari to'plamidir.

Ushbu vositalarni birlashtirgan maxsus lingvistik kategoriyani aniqlashning qonuniyligi, so'zlovchining kommunikativ niyatlaridan biri sifatida potentsial harakatning maqsadga muvofiqligining kontseptual mazmunini ifodalash uchun nutqdagi o'zaro ta'sir holati bilan belgilanadi.

Istak konsepti umumiy kommunikativ va lisoniy hodisa hisoblanadi. Bu barcha etnik guruhlar uchun akt va shaxslararo munosabatlarni saqlash va rivojlantirishning muhim vositasi. Odamlar bir-birlarini maktublar, SMS-xabarlar bilan tabriklaydilar va oʻzlarining yaxshi tilaklarini bildiradilar. Bu istaklar, bir tomondan, odamlarning his-tuygʻularini yetkazishga imkon beradi, ikkinchi tomondan, buni oʻrnatilgan odob-axloq anʼanalari doirasida amalga oshirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Базарова М. Ўзбек тилида ижобий истак мазмунини ифодаловчи нутқий бирликларнинг лисоний хусусиятлари. Филол. фанлари номз. Дисс.автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 4.
2. Пардаев З., Холиқулова Ш. Экспрессив нутқий актлар ва баҳо муносабати. International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers. Volume-11| Issue-6| 2023.
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. -Тошкент: ЎМЭ..2008. -Б.72-73.